साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा जगत्, मोक्ष र ब्रह्मचिन्तन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत नेपाली विषयको
दर्शनाचार्य-विद्यावारिधि तह तेस्रो सत्रको
निर्धारित पाठ्यांश ७२० को
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधकर्ता
सुधा शर्मा
दर्शनाचार्य-विद्यावारिधि तह, तेस्रो सत्र
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

२०८०

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत नेपाली विषयको दर्शनाचार्य-विद्यावारिधि तह तेस्रो सत्रमा अध्ययनरत छात्रा सुधा शर्माले 'साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा जगत्, मोक्ष र ब्रह्मचिन्तन' शीर्षकको शोधप्रबन्ध मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । उहाँको यो शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र म यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

प्रा.डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम
शोधनिर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

मिति : २०८०/२/२९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत दर्शनाचार्य-विद्यावारिधि तहका विद्यार्थी श्री सुधा शर्माले दर्शनाचार्य-विद्यावारिधि तह तेस्रो सत्रको पाठ्यांश सङ्केत ७२० को प्रयोजनार्थ तयार पार्नुभएको 'साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा जगत्, मोक्ष र ब्रह्मचिन्तन' शीर्षकको शोधप्रबन्धको आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधप्रबन्ध मूल्याङ्कन समिति

नाम **हस्ताक्षर**

....

१. प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल
(विभागीय प्रमुख)

....

२. प्रा.डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम
(शोधनिर्देशक)

....

३. सह.प्रा.डा. नारायणप्रसाद गड्तौला
(आन्तरिक परीक्षक)

....

४. प्रा.डा. महादेव अवस्थी
(बाह्य परीक्षक)

मिति : २०८०/४/२४

कृतज्ञताज्ञापन

पौरस्त्य दर्शन विश्वकै सर्वप्राचीन दर्शन हो र यसले विशेषगरी आर्यावर्त क्षेत्रमा विकसित दर्शनलाई बुझाउँछ र यो विशेषगरी वेदमा आधारित छ । दर्शन आफैँमा गहन चिन्तनको विषय हो र यसको अनन्त गहिराई छाम्न कठिन भएकाले यसलाई अनुभवद्वारा अनुभूति गर्न सकिन्छ । दर्शन के हो ? यसले जीवनमा के महत्त्व राख्दछ ? र साहित्यमा यसको केकस्तो प्रयोग पाइन्छ ? आदि जिज्ञासा समाधान गर्ने अभिप्रायले मैले यस क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्ने प्रयास गरेकी हुँ । साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा दर्शनप्रयोगका कोणबाट हालसम्म अध्ययन नभएको हुँदा र निबन्धप्रति मेरो रुचिका कारण पनि यस विषयमा अध्ययन गरेकी हुँ ।

'साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा जगत्, मोक्ष र ब्रह्मचिन्तन' शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत दर्शनाचार्य-विद्यावारिधि तह तेस्रो सत्रको निर्धारित पाठ्यांश ७२० को प्रयोजनार्थ आदरणीय गुरु प्रा.डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतमको निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । यो शोधप्रबन्ध तयार पार्ने क्रममा आदरणीय गुरुबाट प्राज्ञिक सल्लाह तथा कुशल निर्देशन प्राप्त भएको छ । उहाँले यो शोधप्रबन्ध तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्याहरूको समाधान गर्दै मार्गदर्शन गराएर अघि बढ्न उत्प्रेरित गरी कुशल एवम् समुचित दिग्दर्शन गराउनु भएकाले उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

शोधप्रबन्ध तयार पार्न विशेष सहयोग र सुझाव प्रदान गर्नुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागका प्रमुख प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल तथा गुरुहरू प्रा.डा. कृष्णप्रसाद घिमिरे, प्रा.डा. रमेशप्रसाद भट्टराई, सह.प्रा.डा. नारायणप्रसाद गडतौला, सह.प्रा.डा. दुर्गाबहादुर घर्तीलगायत सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति पनि म कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । शोधप्रबन्ध तयार गर्ने क्रममा सामग्रीसङ्कलनका लागि त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानको पुस्तकालय, नेपाली केन्द्रीय विभागको विभागीय पुस्तकालयबाट पनि पर्याप्त सहयोग प्राप्त भएको छ । त्यसका निमित्त यी सम्बद्ध निकायप्रति आभारी छु । साथै सामग्री उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने समालोचक ज्ञानु अधिकारीप्रति पनि आभारी छु, एवम् विभागीय कर्मचारीहरूको सहयोग पनि मेरा लागि उल्लेखनीय छ ।

मेरो प्रस्तुत दर्शनाचार्य-विद्यावारिधि शोधप्रबन्धको तयारीका क्रममा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट दर्शनाचार्य शोधवृत्ति उपलब्ध भएकामा यसबाट मेरो अनुसन्धानलाई आर्थिक रूपमा पनि सहयोग प्राप्त भएको छ यसर्थ मेरो अनुसन्धानलाई सहज बनाउन विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको यो प्रोत्साहनमूलक भूमिका पनि मेरा लागि अविस्मरणीय छ । अतः विश्वविद्यालय अनुदान आयोग र यसका पदाधिकारी तथा सम्बद्ध कर्मचारी सबैप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

दर्शनाचार्य-विद्यावारिधि तह अध्ययन गर्न विशेष हौसला प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरु बालकृष्ण शर्मा, डा. प्रेमप्रसाद चौलागाई, मेरो अध्ययनका क्रममा सहज वातावरण निर्माण गरी अध्ययनमा हौसला थप्नुका साथै कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने डिल्लीबजार कन्या बहुमुखी क्याम्पसका क्याम्पसप्रमुख अपराजिता अर्याल, मेरो शोधकार्यलाई सहज बनाइदिन आफ्नो निबन्धसङ्ग्रह उपलब्ध गराइदिनुहुने वरिष्ठ साहित्यकार श्रीओम श्रेष्ठ रोदन, विनयकुमार शर्मा नेपाल, गोविन्दराज भट्टराई, श्रीबाबु कार्की उदास, ठाकुर शर्मा भण्डारीका साथै माता निर्मला पौडेल र पिता मुकुन्द शर्मा पौड्याललगायत पारिवारिक सदस्य र टङ्कण गर्न सहयोग गर्नु हुने बिर्ख रावललाई म धन्यवाद दिन्छु ।

अन्त्यमा म आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि यो शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

....

सुधा शर्मा
दर्शनाचार्य-विद्यावारिधि तह
तेस्रो सत्र
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर

शैक्षिक सत्र : २०७७/०७८
त्रि.वि. दर्ता नं. : ६-१-२७४-६५९-९९
क्रमाङ्क : २१
मिति : २०८०/२/२२

विषयसूची

क. शोधनिर्देशकको सिफारिस क
ख. स्वीकृतिपत्र ख
ग. कृतज्ञताज्ञापन घ-ङ

पहिलो परिच्छेद
शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय १
१.२ समस्याकथन १
१.३ शोधको उद्देश्य २
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा २
१.५ शोधको औचित्य र महत्त्व १५
१.६ शोधको सीमाङ्कन १६
१.७ सैद्धान्तिक आधार र विश्लेषण ढाँचा १६
१.८ अध्ययनविधि १९
१.८.१ सामग्री सङ्कलनविधि १९
१.८.२ विश्लेषणविधि २०
१.९ शोधप्रबन्धको रूपरेखा २०

दोस्रो परिच्छेद
साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा जगत्चिन्तन

२.१ विषयप्रवेश २१
२.२ उपनिषद् र षड्दर्शनका जगत् र सृष्टिसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा २१
२.३ साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा जगत्सम्बन्धी चिन्तनको विश्लेषण २९
२.३.१ जगत्को मिथ्यात्व २९
२.३.२ सृष्टिसम्बन्धी चिन्तन ४०
२.३.३ सृष्टिको स्वरूप ४८
२.३.४ सृष्टिको कार्यकारण सम्बन्ध ५७
२.३.५ पञ्चमहाभूत र पञ्चतन्मात्रा ६६
२.४ निष्कर्ष ७९

तेस्रो परिच्छेद

साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा बन्धन र मोक्षचिन्तन

३.१ विषयप्रवेश ८१

३.२ उपनिषद् र षड्दर्शनका बन्धन र मोक्षसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा ८१

३.३ साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको विश्लेषण ८७

३.३.१ साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा बन्धनसम्बन्धी चिन्तन ८८

३.३.१.१ सांसारिकता ८८

३.३.१.२ बन्धनबाट मुक्तिको चाहना ९९

३.३.२ साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा मोक्षसम्बन्धी चिन्तन १०६

३.३.२.१ मोक्षका प्रकार र साधन १०६

३.३.२.२ माया, मोह १२३

३.३.२.३ भौतिकताप्रतिको विकर्षण १३३

३.४ निष्कर्ष १३३

चौथो परिच्छेद

साठीको दशयकताका नेपाली निबन्धमा जीव, आत्मा, ब्रह्म र ईश्वरचिन्तन

४.१ विषयप्रवेश १३५

४.२ उपनिषद् र षड्दर्शनका आत्मा, ब्रह्म र ईश्वरसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा १३५

४.३ साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा आत्मा र ब्रह्मसम्बन्धी चिन्तनको विश्लेषण १४२

४.४ साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा जीव र जीवात्माचिन्तन १६४

४.५ साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा ब्रह्मचिन्तन १६८

४.६ साठीको दशकयताका नेपाली निबन्धमा ईश्वरचिन्तन १८८

४.६.१ ईश्वरको स्वरूपचिन्तन १८९

४.६.२ ईश्वरको निराकार स्वरूप १९४

४.६.३ ईश्वरको अनुभूति २९८

४.६.४ ईश्वरको सर्वव्यापकता २०५

४.६.५ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या २१०

४.६.६ ब्रह्म, माया र पारमार्थिक सत्य २१४

४.७ निष्कर्ष २१८

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश २२०

५.२ निष्कर्ष २२२

सन्दर्भ सामग्रीसूची